

УДК 930.1:061.2(477.74)

О. Л. Іванюк

ВНЕСОК ОДЕСЬКОГО ТОВАРИСТВА ІСТОРІЇ Й СТАРОЖИТНОСТЕЙ У ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ І КРИМУ

У статті аналізується публікаційна діяльність вчених Одеського товариства історії й старожитностей й характеризується їхній внесок у військово-історичні дослідження Наддніпрянської України й Кримського півострова. У процесі наукової розвідки з'ясовано, що поряд із загально-археологічними, товариством презентувалися дослідження, пов'язані з військовою археологією й військовою історією. Означена проблематика, піднімалася у публікаціях вчених: Ф. Бруна, К. Стаматі, І. Кареліна, О. Кочубинського. Військово-історичні дослідження були представлені у кількох площинах: топографія, вивчення й охорона фортифікаційних споруд, військово-протистояння Російської й Османської імперій, історія українського козацтва. Особлива увага товариством була приділена фортецям у Аккермані, Хотині, Ізмаїлі.

Ключові слова: *Одеське товариство історії й старожитностей, військово-історичні дослідження, укріплення, оборонні споруди, Бессарабія, Кримський півострів.*

DOI 10.34079/2226-2830-2021-11-30-7-41-51

Одеське товариство історії і старожитностей є одним з найдавніших наукових товариств Наддніпрянської України. Утворене у першій половині XIX ст., воно сконцентрувало увагу на археологічних й топографічних розвідках Півдня і пам'ятках Кримського півострова. Його діяльність привертала увагу дослідників різних часів. Серед них В. Юргевич, С. Наріжний, В. Хмарський, І. Стрижова (Юргевич, 1889; Наріжний, 1941; Хмарський, 2002; Стрижова, 2003).

У першій половині XIX ст. Одеське товариство історії й старожитностей здійснювало наукові розвідки, метою яких була фіксація пам'яток архітектури у тому числі й тих які стосувалися військової археології й історії. Увагу науковців, у першу чергу, привертала ті об'єкти які мали різний ступінь збереженості і спостерігалися візуально. Так, під час подорожі Кримом, член товариства А. Фабр зафіксував давні укріплення у Севастополі й Балаклаві, Албаті, Керменчику, Черкес-Кермені, Тепе-Кермені, башти у с. Чоргун, фортеці Чуфут-Кале (Фабр, 1844, с.240). Кілька з них було докладно обстежено вченим. Зокрема, залишки укріплень на річці Зуї, поблизу сіл Каласті й Конечі на горі Кірк-Азіз. Вони склалися з валу, рову, й розташованих на значній відстані, руїн потужних мурів і круглих башт. Аналізуючи топографію й техніку будівництва, а також, праці Птоломея, вчений, висловив припущення, що ці фортифікаційні споруди не належать татарам, а датуються античною добою.

Інший відомий діяч товариства, К. Стаматі, досліджуючи Бессарабію, звернув увагу на залишки давніх укріплень різних часів. Спираючись на античні й середньовічні писемні джерела, збираючи місцевий фольклор, він намагався пояснити появу, причини занепаду або руйнації оборонних споруд, а також трансформації які з ними відбувалися. Так,

К. Стаматі стверджував, що на місці фортеці Хотин на Дністрі, ще у першому столітті нашої ери, царем даків Котізоном була збудована фортеця яку римляни називали «Cotison» (Стаматі, 1848, с.807). Поблизу м. Сороки, ним зафіксовано руїни замку збудованого, на думку дослідника, за доби правління молдавського господаря Стефана Великого. Таким чином, вчений локалізував залишки укріплень у просторі, і не маючи ані засобів, ані джерел які б дали змогу провести більш ґрунтовні дослідження, вдався до чисельних припущень щодо їх походження. Поряд з тим, йому вдалося створити цікавий науковий екскурс в історію Бессарабії (Стаматі, 1848, с.811).

Об'єктом досліджень, К. Стаматі стали, так звані «Траянові вали» і фортеці в Аккермані, Кілії й Ізмаїлі. Вчений, також, звернув увагу на значні за площею, земляні укріплення біля с. Варниця, поблизу Бендер, які визначив як залишки табору шведського короля Карла XII.

Більш ґрунтовно їх дослідив історик, археолог професор Новоросійського університету Філіп Карлович Брун. До власних наукових розвідок він долучив військового топографа, Бессарабського обласного землеміра Богдана Яковича Ейтнера, який створив план табору шведського короля. Презентуючи дослідження широкому загалу, Ф. Брун розлого описав перебіг політичних і військових подій пов'язаних із перебуванням Карла XII поблизу Бендер. Використовуючи різноманітні історичні джерела, які висвітлювали перебіг Північної війни, обґрунтував локалізацію місця розташування табору (Брун, 1848).

Згодом, за порадою Ф.К. Бруна, фінський вчений шведського походження Якоб Йохан Вільгельм Лагус у «Записках Одеського товариства історії й старожитностей» (далі «ЗОТІС») опублікував власну розвідку про Карла XII на Півдні України (Лагус, 1853). Автор, аналізуючи наявні писемні джерела, зокрема спогади сучасників шведського короля – Івана Гультмана, барона Сільтмана, мандрівника де ля Мотрея, реконструював його відступ від Полтави до Бендер і проїхав цим шляхом, доповнюючи наукову розвідку місцевими переказами і власними топографічними спостереженнями. Автор зупинився на детальному описі перебування Карла XII у с. Варниці, використовуючи плани шведських таборів на Дністрі, авторства де ля Мотрея (Лагус, 1853).

Значна увага товариством приділялася фортифікаційним пам'яткам козацької доби. У 1843 р. штатний наглядач Олександрійського повітового училища М. Бублиєв описав козацькі укріплення у Олександрії й Олександрійському повіті (Бублиєв, 1848). Його дослідження мало певні вади, оскільки визначаючи час і причини появи фортифікаційних споруд, він значною мірою спирався на усні джерела – місцеві оповіді й легенди.

Оборонні споруди Запорозьких Січей досліджував протоієрей І. Карелін. Результати його польових розвідок були оприлюднені у статті «Запорожские городища». Він визначив існування п'яти Січей («запорожских городищ»): Хортицької, Томаківської, Микитинської, Старої і Нової (Карелін, 1875, с.435). Описи місцевості й укріплень ілюструвалися планами, які було додано окремими таблицями до дев'ятого тому «ЗОТІС».

Поряд з тим, дослідник здійснив екскурс в історію козацтва. Визначаючи його значення як історичного явища, автор писав: «Запорожці на сцені історії з'являються військом вже організованим, яке хоробрістю своєю наводило страх на своїх сусідів: татар, поляків і частково росіян, і раптовими нападами змушувало тремтіти навіть Турецьку імперію ...» (Карелін, 1875, с.433). Автор спробував пояснити походження терміну «козак». Вчений висловив припущення, що він походить від назви племен касогів які в давні часи проживали між Чорним і Каспійським морями. Але поряд з тим стверджував, що запорожці не є спорідненими з ними. Автором, також, було висловлено припущення, що це слов'яни,

нащадки жителів Київського князівства, оскільки вони говорили «слов'янорусским языком» й мали православну (І. Карелін – «греко-російську») віру.

Поряд з тим, він свідомо просував імперську традицію привласнення історії інших народів, й пов'язував витoki козацтва з росіянами. Серед причин формування козацтва І. Карелін визначав: кріпацтво, невдоволення сімейним побутом, намагання уникнути покарання за злочин, нівелюючи таким чином, геополітичні, релігійні й інші фактори й мотиви. Організатором козацтва він вважав Євстафія Дашкевича, який на його думку, озброїв козаків й поділив їх на сотні й полки. Але ці твердження сам І. Карелін вважав аматорськими й запрошував колег до дискусії й виправлення можливих помилок.

Дослідження фортифікаційних споруд відбувалося, також, у зв'язку з пам'яткоохоронною діяльністю Одеського товариства історії й старожитностей. Одним з основних об'єктів, який привернув увагу вчених, стала Аккерманська фортеця. Огляд і оцінку стану збереженості пам'ятки було доручено археологу й історику-славісту О. Кочубинському. Вчений фіксував, що «фортеця у її теперішньому стані – більш чи менш самі руїни» (Протокол 298 засідання Імператорского Одесского общества истории и древностей от 28 сентября 1896 г. 1897, с. 6). Взимку 1898–1899 рр. Товариство отримало повідомлення про аварійний стан фортечних будівель. У зв'язку з цим, навесні 1899 р., до Аккермана прибув віце-президент товариства, військовий інженер, історик, археолог, генерал-майор О.Л. Бертьє-Делагард. Оглянувши фортецю, він з'ясував, що загроза руйнації пам'ятки була перебільшена. Звітуючи товариству, вчений висловив міркування щодо охорони, консервації й реставрації не лише цієї, але й інших архітектурних пам'яток які стосувалися військової історії (Бертьє-Делагард, 1900, с.76).

25-26 червня 1901 р. О. Кочубинський й історик А. Маркевич відвідали Хотинську фортецю і здійснили її детальний опис. Дослідники фіксували: «Хотинська фортеця розташована не у самому місті, а на деякій відстані від нього, приблизно на версту, на стрімкому березі р. Дністер ... Займає фортеця значну територію – приблизно 14 десятин, і складається з: а) гласису, б) рову, в) значної кількості, облицьованих камінням земляних верків, г) простору між верками й стіною, теж із ровом, д) фортечного муру, е) простору між ним і цитаделлю, у двох місцях, біля річки, стіна підходить до самої цитаделі, і ж) цитаделі... На стрімкому березі р. Дністер розташувалася, займаючи невеликий простір, цитадель, з надзвичайно високими, добре збереженими стінами і різними спорудами у середині» (Кочубинский и Маркевич, 1904, с.85-86).

Результатом наукової розвідки став не лише опис фортеці, але й значна кількість фотографічних знімків. Віце-президент товариства, О.Л. Бертьє-Делагард, користуючись ними, висловив припущення, що її було споруджено німецькими інженерами у XVII ст. Це стало поштовхом до археографічних досліджень. Членами товариства було вивчено наявні, переважно, іноземні джерела, де фіксувалися згадки про Хотинську фортецю (Кочубинский и Маркевич, 1904, с.87). Зрештою науковці дійшли висновку, що вони не відзначаються точністю, а це унеможливило достеменне встановлення часу її будівництва.

Ще одним об'єктом який привернув увагу дослідників стала колишня турецька фортеця у Ізмаїлі. Її було описано дійсним членом товариства І. Коломойцевим. Він провів джерелознавчі розвідки щодо укріплень і військових дій пов'язаних з ними. У 1906 р. на сторінках «ЗОТІС» І. Коломойцевим було опубліковано низку документів які стосувалися начальника фортеці, засновника міста Тучков (Ізмаїл) – генерал-майора С.О. Тучкова (Коломойцев, 1906).

Автор стверджував, що упродовж свого управління йому вдалося здійснити низку заходів, які призвели до зростання прибутковості фортець Бессарабії. На отримані кошти, С.О. Тучков відремонтував і розбудував Ізмаїльську й Кілійську фортеці (Коломойцев, 1906, с.37). Було споруджено нові казарми, шпиталь, магазини. Стан фортеці в Ізмаїлі зафіксовано, також, опублікованим І. Коломойцевим «Всеподданейшим рапортом» командувача Дунайською армією, адмірала П. Чічагова, від 31 серпня 1812 р.». Джерело зазначало: «Під час огляду мною фортець Браїлів й Ізмаїл, я знайшов їх у доброму стані, особливо те що стосується їх озброєння» (Коломойцев, 1906, с.39). Дослідник, також вказував на пам'ятки військової історії пов'язані з турецьким пануванням в Ізмаїлі, у першу чергу це залишки валу й рову на в'їзді до фортеці. Зазначалося, також, що з турецьких гармат, міська влада виготовляла ліхтарні стовпи для міста Ізмаїл (Коломойцев, 1906, с.41). До опису було додано, надані вчителем Ізмаїльського міського училища О. Степанковським, фотокопії планів місцевості й штурму фортеці 11-22 грудня 1790 р. (Протокол 298 засідання Імператорського Одеського общества истории и древностей от 28 сентября 1896 г. 1897, с. 4).

Результати досліджень оборонних споруд Півдня України не лише публікувалися у «ЗОТІС», але й оприлюднювалися на наукових форумах. Зокрема, під час дванадцятого археологічного з'їзду було виголошено доповідь О. Маркевича. Вчений зазначав: «Згадаю тут і свій невеличкий реферат «О Хотинской крепости», рівно ж результат екскурсії – моєї спільно з Кочубинським до Хотина ...» (Маркевич, 1903, с.16-17).

У наслідок наукових розвідок упродовж ХІХ ст. у музеї товариства було накопичено значний масив картографічних і зображальних матеріалів які стосувався фортифікаційних споруд, зокрема плани: міста Кілії з описом стану фортеці на 1770 р., Аккерманської фортеці укладений Б. Ейтнером у 1842 р (А.Л.Б.Д., сост. 1888, с.21); Хотинської фортеці 1769 р (А.Л.Б.Д., сост. 1888, с.22); Аккерманської фортеці копія землеміра Ф. Будераського, види Аккерманської фортеці 1838 р. тощо (А.Л.Б.Д., сост. 1888, с.36).

Ще одним напрямом досліджень стали висвітлення й аналіз подій пов'язаних з імперськими завоюваннями на півдні України у ХVІІІ ст. й російсько-турецькими збройними конфліктами. Значна увага товариством була приділена публікації джерел. У 1869 р. Ф. Брун подав до восьмого тому «ЗОТІС» власний переклад з англійської, частини твору турецького мандрівника ХVІІ ст. Евлії-ефенді (Евлії Челебі) яка розповідала про облогу фортеці Азов у 1641 р. (Брун, 1872). Він перебував у турецькому війську й був очевидцем подій. Стаття Ф. Бруна була своєрідним археографічним дослідженням перекладу. Коментуючи як саме джерело, так і події, дослідник звернув увагу на певні помилки і неточності яких припустився чи то автор, чи то перекладач (з оригіналом твору Ф. Брун знайомий не був).

Тематичним продовженням, стала публікація «Истории о проходе турецького и татарского воинства под Астрахань в лето от Р.Х. 1677» (История о проходе турецького и татарского воинства под Астрахань в лето от Р.Х. 1677, 1872). Вчені товариства, зокрема М. Поль, безуспішно намагалися визначити автора твору. Було висловлено припущення, що оповідь укладено очевидцем подій який є українцем за походженням. Вочевидь, він мав доручення від князя В. Голіцина вести розвідку й фіксувати просування ворожих військ. Автором «Історії» було подано опис територій, які пізніше увійшли до складу Російської імперії, зокрема земель Війська Донського, Астраханської й Ставропольської губерній. Ним зафіксовано кількість турецьких і татарських військ, які брали участь у поході, шлях і бойовий порядок їх просування. Особливу увагу було приділено управлінню турецьким

військом. Зрештою, рукопис було доправлено В. Голіцину, надалі його передано до Посольського приказу. У XIX ст. твір опинився у приватній колекції, де його й було виявлено М. Подем.

Традиційним для Одеського товариства була публікація джерел особового походження, зокрема, Поденних записок подорожі князя В.М. Долгорукого під час Кримської війни 1773 року (Поденная записка путешествию его сеятельства князя Василия Михайловича Долгорукова в Крымский полуостров, во время кампании 1773 года, 1872), ордерів князя Г. Потьомкіна з облаштування Чорноморського флоту (розміщені у II, IV, VI томах «ЗОТІС»), тощо. У 1906 р. опубліковано аналіз листів Морица Карловича фон Штерна 1828-1829 рр., написаних у Балті, Ізмаїлі, Кюстенжицькому таборі, які стосувалися російсько-турецької війни (Штерн, 1906).

У 1858 р. генерал-лейтенант, історик, археолог З. Аркас розпочав публікацію історії Чорноморського флоту від заснування до 1856 року (Аркас, 1858; Аркас, 1863; Аркас, 1867). Це був порічний розлогий і детальний опис військових дій на морі у другій половині XVIII – на початку XIX ст. й імперських завоювань часів Катерини II. До п'ятдесятиліття оборони Одеси М. Ленц оприлюднив дослідження «Бомбардирование Одеси (16 апреля 1854 г.)» (Ленц, 1906). Розвідка поєднала у собі ідеологічну заангажованість, аналіз зображальних джерел і фаховий опис хронології подій пов'язаних з обороною міста.

Дотримуючись загальноімперської парадигми автор уславлював героїв війни і міць російської зброї. Він зазначав: «головним героєм 10 квітня, був юнак, який лише почав службу, прапорщик А.П. Щоголев. Ім'я це відразу ж облетіло усю Росію і стало надзвичайно популярним ... Щоголев був живим уособленням російської беззастережної завзятості, мужності, що не зупиняється ні перед якими перешкодами – в ім'я любові до батьківщини» (Ленц, 1906, с.1). Оборону Одеси М. Ленц, ставить у один ряд з франко-російською війною 1812 р., Кримською, Турецькою й Японською війнами й надає їй загальноімперського значення. Він стверджував: «Такі картини є справжньою школою для народу, підносячи його душу до сердечного розуміння висоти подвигу, до прагнення наслідувати його, зміцнюючи у нього любов до батьківщини і до її видатних діячів» (Ленц, 1906, с.2).

Від ідеологічних сентенцій, автор переходить до аналізу власної колекції лубочних картин часів Кримської війни: «Рекрутський набір», «Синопська битва», «Дунай річка й храм у місті Мачина», «Бомбардування Одеси». Особливу увагу було приділено останній. Автор подав опис зображення, яке датувалося 1854 роком і текст билини яка розповідала про облогу міста турецькими військами. Поряд з тим, М. Ленц проаналізував події Кримської війни. У його твердженнях присутній своєрідний дуалізм. З одного боку, він вказав на неспідготовленість до війни Російської імперії і визначив серед її причин, віру у непереможність держави й недооцінку супротивника. З точки зору дослідника вони обумовлювалися «блискучими перемогами» XVIII ст., чисельною перевагою війська, сформованим у народу переконанням що цар-імператор є «володарем Європи», поглядом на Туреччину як слабку і неодноразово переможену державу. Ставлення суспільства до можливої війни, М. Ленц визначав таким чином: «адже ми були такими величними на оглядах і парадах; такими ж, звичайно, будемо і у майбутній війні» (Ленц, 1906, с.12). З іншого, знаходячись під впливом офіційної ідеології, він розглядав створення антиросійської коаліції виключно, як бажання інших країн принизити Росію.

Опис військових подій, швидше суто ідеолого-політичні роздуми автора, ніж глибокий, фаховий історичний аналіз. Поряд з тим, було подано, докладну хронологію військових дій у Одесі. Цінними є описи топографії міста і його укріплень, які візуалізовані

за допомогою плану Одеси 1854 року (Ленц, 1906, с.16). Автором детально проаналізовано чисельність і склад гарнізону (особлива увага приділена артилерії), а також, фортифікаційну підготовку міста до облоги.

Військово-історичний опис острова Березань було створено Ф.М. Ковалевським (Ковалевский, 1906). Автор здійснив історичний екскурс в етимологію назви й особливу увагу приділив його топографії. Він визначив військову важливість цього острова за доби Київської держави і зазначав, що він слугував опорним пунктом для походів руських князів на Константинополь. Так само, на його думку, використовував острів й козацький отаман Іван Сірко, під час походів у володіння Османської імперії. Поряд з тим, ці твердження автор не підкріплював фактами.

На його думку, актуалізували військове значення острова російсько-турецькі війни. У 1784 р. Туреччина доручила французькому інженеру А.-Ж. Лафіт-Клаве оглянути фортецю Очаків, з метою належного її укріплення. За документами які збереглися у воєнно-ученому архіві головного штабу було наведено опис поданий французьким інженером, де зазначалися недоліки укріплень, подавався новий проект укріплень, який полягав у заміні земляних і дерев'яних фортифікаційних споруд, більш сучасними, розміщені гарнізону до 600 осіб, 30 гармат великого калібру й 15 мортир (Ковалевский, 1906, с.49). Але на думку автора проект так і залишився лише проектом. Ф.М. Ковалевський, також, навів листування між Г. Потьомкіним і О. Суворовим, датоване 1788 р., яке дозволяло висвітлити підготовку до штурму й частково військові дії щодо захоплення Березані. Автор, також, фіксував наявність на Березані упродовж 1800-1825 рр. діючих укріплень російської армії.

Увагу Товариства привертала й окремі знахідки, які стосувалися військової історії. Вони переважно були випадковими. У 1841 р. кореспонденти товариства А.В. Самойлов Є.П. Шевельов, повідомляли що під час зносу старої будівлі у селі Айдар (Євпаторійський повіт, Таврійська губернія), було знайдено і описано меч, який містив напис, імені майстра або того для кого виготовлявся, а також кілька груп зображень. За припущеннями кореспондентів, зброю було сховано останнім власником татариним, але потрапив він до нього від генуезьких купців (Генуезский меч найденный в Крыму, 1844).

У 1872 р. І. Карелін повідомляв про випадкову знахідку Михайлом Козачком у дніпрових плавнях, за 15 верст від колишньої Томаківської Січі, трьох гармат – одна залізна і дві мідних. Їх було привезено до Миколаєва, де було описано й зафіксовано клейма майстрів. Дослідник припустив що зброя належала запорожцям. За клеймами, було визначено, що мідні гармати мають польське походження, а залізна – турецьке. Під час дослідження місця знахідки, зібрано оповіді про назву озера «Солдатське». Місцеві розповідали, що саме там турками було потоплено москалів, які ішли на війну з ними. Поряд з тим автор здійснив короткий екскурс у події пов'язані з військовим походом 1697 р., на чолі з І. Мазепою й Долгоруким з тим щоб здійснити критику усного джерела й заперечити істинність оповідей (Карелин, 1872).

Таким чином, поряд із загально-археологічними, товариством презентувалися дослідження, пов'язані з військовою археологією й військовою історією. Означена проблематика, піднімалася у публікаціях вчених: Ф. Бруна, К. Стаматі, І. Кареліна, О. Кочубинського. Військово-історичні дослідження були представлені у кількох площинах: топографія, вивчення й охорона фортифікаційних споруд, військове протистояння Російської й Османської імперій, історія українського козацтва. Проблематика стосувалася Півдня України, Криму, Бессарабії. Особлива увага товариством

була приділена фортецям у Аккермані, Хотині, Ізмаїлі. Основною тематикою публікацій стали російсько-турецькі війни, а також, окремі епізоди і процеси пов'язані з ними.

Глибокий, фаховим аналіз подій, у публікаціях, поєднувався з політичною заангажованістю й тиражуванням існуючих імперських ідеологем. Археографічні дослідження переважно стосувалися джерел особового походження, які відображали місцеве урядування російських військових чиновників з облаштування Чорноморського флоту й фортець, а також описували турецькі й татарські походи. Хоча дослідження мали переважно спорадичний характер їх наслідком стала публікація значної кількості матеріалів і зосередження у музеї Товариства, старожитностей і картографічних джерел.

Бібліографічний список

- А.Л.Б.Д., сост. 1888. *Каталог карт, планов, чертежей, рисунков хранящихся в музее Императорского общества истории и древностей*. Одеса: Типография А. Шульце.
- Аркас, З., 1858. Начало утверждения российского флота на Черном море и действия его с 1778 по 1798 год. *Записки Одесского общества истории и древностей*, IV, с.261-309.
- Аркас, З., 1863. Действия Черноморского флота с 1798 по 1806 год (Продолжение). *Записки Одесского общества истории и древностей*, V, с.846-901.
- Аркас, З., 1867. Продолжение действий Черноморского флота с 1806 по 1856 год. *Записки Одесского общества истории и древностей*, VI, с.368-444.
- Бертье-Делагард, А.Л., 1900. О состоянии Аккерманской крепости. *Записки Одесского общества истории и древностей*, XXII, с.75-82.
- Брун, Ф., 1848. Следы лагеря Карла XII, возле Бендер, у села Варницы. *Записки Одесского общества истории и древностей*, II, с.555-560.
- Брун, Ф., 1872. Неудачная осада Азова Турками в 1641 году и занятие им крепости по оставлению оной Козаками. *Записки Одесского общества истории и древностей*, VIII, с.161-180.
- Бублиев, Н., 1848. Укрепления запорожских казаков в городе Александрии и Александрійском уезде. *Записки Одесского общества истории и древностей*, II, с. 826-829.
- Генуезский меч найденный в Крыму, 1844. *Записки Одесского общества истории и древностей*, I, с.624.
- История о проходе турецкого и татарского воинства под Астрахань в лето от Р.Х. 1677, 1872. *Записки Одесского общества истории и древностей*, VIII, с.479-488.
- Карелин, И., 1872. Старинные пушки. *Записки Одесского общества истории и древностей*, VIII, с.443-448.
- Карелин, И., 1875. Запорожские городища. *Записки Одесского общества истории и древностей*, IX, с.433-442.
- Ковалевский, Ф.М., 1906. Остров Березань, военно-исторический очерк. *Записки Одесского общества истории и древностей*, XXVI, с.48-52.
- Коломойцев, И.Т., 1906. К деятельности генерал-майора Сергея Алексеевича Тучкова по основанию города Тучкова (нынешнего города Измаила); документы в копиях к основанию города Тучкова и остатки памятников турецкого владычества и современные в городе Измаиле. *Записки Одесского общества истории и древностей*, XXVI, с.37-44.

- Кочубинский, А.А. и Маркевич, А.И., 1904. Доклад дд. чч. А.А. Кочубинского и А.И. Маркевича о поездке их для осмотра бывшей Хотинской крепости. *Записки Одесского общества истории и древностей*, XXV, с.80-90.
- Лагус, Ф., 1853. Карл XII в южной России. *Записки Одесского общества истории и древностей*, III, с.306-337.
- Ленц, М., 1906. Бомбардирование Одессы (16 апреля 1854 г.). *Записки Одесского общества истории и древностей*, XXVI, с.1-108.
- Маркевич, О., 1903. XII Археологічний з'їзд у Харкові, 1902 р. *Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка*, LIII (III), с.1-18.
- Наріжний, С., 1941. *Одеське товариство історії й старовини*. Прага: Українське Історично-Філологічне Товариство у Празі.
- Поденная записка путешествию его сеятельства князя Василия Михайловича Долгорукова в Крымский полуостров, во время кампании 1773 года, 1872. *Записки Одесского общества истории и древностей*, VIII, с.182-187.
- Протокол 298 заседания Императорского Одесского общества истории и древностей от 28 сентября 1896 г., 1897. *Записки Одесского общества истории и древностей*, XX, с.1-14.
- Стамати, К., 1848. О Бессарабии и ее древних крепостях. *Записки Одесского общества истории и древностей*, II, с.805-815.
- Стрижова, І., 2003. Роль Одеського Товариства історії та старожитностей у збереженні історико-культурної спадщини українського народу. *Інтелігенція і влада. Серія: Історія*, 1, с.54-60.
- Фабр, А., 1844. О древних нагорных укреплениях в Крыму. *Записки Одесского общества истории и древностей*, I, с.239-243.
- Хмарський, В.М., 2002. *Археологічна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей*. Одеса: Астропринт.
- Штерн, Э.Р., 1906. Письма доктора М.К. фон Штерна с театра военных действий 1828-29. *Записки Одесского общества истории и древностей*, XXVI, с.19-33.
- Юргевич, В., 1889. *Исторический очерк пятидесятилетия Одесского общества истории и древностей 1839-1889*. Одесса: Типография А. Шульце.

References

- A.L.V.D., compiler, 1888. *Katalog kart, planov, chertezhey, risunkov khranyashchikhsya v muzee Imperatorskogo obshchestva istorii i drevnostey*. [Catalog of maps, plans, drawings, drawings stored in the Museum of the Imperial Society of History and Antiquities]. Odesa: Tipografiya A. Shultse. (in Russian).
- Arkas, Z., 1858. Nachalo utverzhdeniya rossiyskogo flota na Chernom more i deystiya ego s 1778 po 1798 god [The beginning of the approval of the Russian fleet in the Black Sea and its operation from 1778 to 1798]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, IV, pp.261-309. (in Russian).
- Arkas, Z., 1863. Deystviya Chernomorskogo flota s 1798 po 1806 god (Prodolzhenie) [Actions of the Black Sea Fleet from 1798 to 1806 (Continuation)]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, V, pp.846-901. (in Russian).
- Arkas, Z., 1867. Prodolzhenie deystviy Chernomorskogo flota s 1806 po 1856 god [Continuation of actions of the Black Sea Fleet from 1806 to 1856]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, VI, pp.368-444. (in Russian).

- Berte-Delagard, A.L., 1900. O sostoyanii Akkermanskoj kreposti [On the state of the Akkerman fortress]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, XXII, pp.75-82. (in Russian).
- Brun, F., 1848. Sledy lagerya Karla XII, vozle Bender, u sela Varnitsy [Traces of the camp of Karl XII, near Bender, near the village of Varnitsa]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, II, pp.555-560. (in Russian).
- Brun, F., 1872. Neudachnaya osada Azova Turkami v 1641 godu i zanyatie imim kreposti po ostavleniyu onoy Kozakami [Unsuccessful siege of Azov by the Turks in 1641 and the occupation of the fortress after the Kozaks left it]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, VIII, pp.161-180. (in Russian).
- Bubliev, N., 1848. Ukrepleniya zaporozhskikh kazakov v gorode Aleksandrii i Aleksandriyskom uezde [Fortifications of the Zaporozhye Cossacks in the city of Alexandria and the Aleksandriysky district]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, II, pp.826-829. (in Russian).
- Fabr, A., 1844. O drevnikh nagornykh ukreplenyakh v Krymu [About the ancient mountain fortifications in the Crimea]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, I, pp.239-243. (in Russian).
- Genuezskiy mech naydenny v Krymu [Genoese sword found in Crimea], 1844. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, I, p.624. (in Russian).
- Istoriya o prokhode turetskogo i tatarskogo voynstva pod Astrakhan v leto ot R.Kh. 1677 [The story of the passage of the Turkish and Tatar armies to Astrakhan in the summer 1677], 1872. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, VIII, pp.479-488. (in Russian).
- Karelin, I., 1872. Starinnye pushki [Ancient cannons]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, VIII, pp.443-448. (in Russian).
- Karelin, I., 1875. Zaporozhskie gorodishcha [Zaporozhye settlements]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, IX, pp.433-442. (in Russian).
- Khmarskiy, V.M., 2002. *Arkheohrafichna diialnist Odeskoho tovarystva istorii ta starozhytnosti* [Archaeographic activity of the Odessa society of history and antiquities]. Odesa: Astroprint. (in Ukrainian).
- Kochubinskiy, A.A. and Markevich, A.I., 1904. Doklad dd. chch. A.A. Kochubinskogo i A.I. Markevicha o poezdke ikh dlya osmotra byvshey Khotinskoy kreposti [Report of A.A. Kochubinsky and A.I. Markevich about their trip to inspect the former Khotyn fortress]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, XXV, pp.80-90. (in Russian).
- Kolomoytsev, I.T., 1906. K deyatelnosti general-mayora Sergeya Alekseevicha Tuchkova po osnovaniyu goroda Tuchkova (nyneshnego goroda Izmaila); dokumenty v kopiyakh k osnovaniyu goroda Tuchkova i ostatki pamyatnikov turetskogo vladychestva i sovremennye v gorode Izmaile [To the activities of Major General Sergei Alekseevich Tuchkov on the founding of the city of Tuchkov (the present city of Izmail); documents in copies for the founding of the city of Tuchkov and the remains of the monuments of Turkish rule and modern ones in the city of Izmail]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, XXVI, pp.37-44. (in Russian).
- Kovalevskiy, F.M., 1906. Ostrov Berezan, voenno-istoricheskiy ocherk [Berezan Island, military-historical sketch]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, XXVI, pp.48-52. (in Russian).
- Lagus, F., 1853. Karl XII v yuzhnoy Rossii [Karl XII in southern Russia]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, III, pp.306-337. (in Russian).

- Lents, M., 1906. Bombardirovanie Odessy (16 aprelya 1854 g.) [Bombing of Odessa (April 16, 1854)]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, XXVI, pp.1-108. (in Russian).
- Markevich, O., 1903. XII Arkheologichnyi zizd u Kharkovi, 1902 r. [XII Archaeological Congress in Kharkiv, 1902]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni T. Shevchenka*, LIII (III), pp.1-18. (in Ukrainian).
- Narizhnyi, S., 1941. *Odeske tovarystvo istorii y starovyny* [Odessa Society of History and Antiquity]. Praha: Ukrainske Istorychno-Filolohichne Tovarystvo u Prazi. (in Ukrainian).
- Podennaya zapiska puteshestviyu ego seyatelstva knyazya Vasiliya Mikhaylovicha Dolgorukova v Krymskiy poluostrov, vo vremya kampanii 1773 goda [A day note to the journey of his sower, Prince Vasily Mikhailovich Dolgorukov, to the Crimean peninsula, during the campaign of 1773], 1872. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, VIII, pp.182-187. (in Russian).
- Protokol 298 zasedaniya Imperatorskogo Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey ot 28 sentyabrya 1896 g. [Minutes of the 298th meeting of the Imperial Odessa Society of History and Antiquities dated September 28, 1896], 1897. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, XX, pp.1-14. (in Russian).
- Shtern, E.R., 1906. Pisma doktora M.K. fon Shterna s teatra voennykh deystviy 1828-29 [Letters from Dr. M.K. von Stern from the theater of military operations 1828-29]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, XXVI, pp.19-33. (in Russian).
- Stamati, K., 1848. O Bessarabii i ee drevnikh krepostyakh [About Bessarabia and its ancient fortresses]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, II, pp.805-815. (in Russian).
- Stryzhova, I., 2003. Rol Odeskoho Tovarystva istorii ta starozhytnostei u zberezheni istoryko-kulturnoi spadshchyny ukrainskoho narodu [The role of the Odessa Society of History and Antiquities in preserving the historical and cultural heritage of the Ukrainian people]. *Intellectuals and state power. History series*, 1, pp.54-60. (in Ukrainian).
- Yurgevich, V., 1889. *Istoricheskiy ocherk pyatidesyatiletiya Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey 1839-1889* [Historical sketch of the fiftieth anniversary of the Odessa Society of History and Antiquities 1839-1889]. Odessa: Tipografiya A. Shultse. (in Russian).
- Стаття надійшла до редакції 15.04.2021 р.

O. Ivanyuk

THE CONTRIBUTION OF THE ODESSA SOCIETY OF HISTORY AND ANCIENITY TO THE MILITARY-HISTORICAL RESEARCH OF NADDRIPIAN UKRAINE AND THE CRIMEA

The purpose of the study is to analyze the publishing activities of scientists of the Odessa association of History and Antiquities and to determine their contribution to the military-historical research of the Dnieper Ukraine and the Crimean Peninsula. The methodology of the study is based on the principles of historicism, systematic, scientific, interdisciplinary. The following general historical methods have been used: historiographic analysis, historical-genetic, terminological analysis, comparative, typological. The author adheres to the civilization approach. Scientific novelty: the contribution of the Odessa association of History and Antiquities to the military-historical studies of the Dnieper Ukraine and the Crimean Peninsula is characterized on the basis of a wide range of published researches. Conclusions. Along with general archeological, the association presented studies related to military archeology and military history. The problems identified were raised in the publications of scientists: F. Brun, K. Stamati, I. Karelin, O.

Kochubinsky. Military-historical studies were presented in several areas: topography, study and protection of fortifications, military confrontation of the Russian and Ottoman empires, history of Ukrainian Cossacks. The problems concerned the South of Ukraine, Crimea, Bessarabia. Particular attention was paid to the fortresses in Akkerman, Khotyn, Ishmael. The main topics of the publications were the Russo-Turkish wars, as well as individual episodes and processes related to them. A profound, professional analysis of events, in publications, combined with political engagement and duplication of existing imperial ideologues. Archaeographic surveys mainly concerned personal sources that reflected the local governance of Russian military officials in the Black Sea Fleet and fortifications, and described Turkish and Tatar campaigns. Although the research was largely sporadic, it resulted in the publication of a considerable amount of material and concentration in the Museum of the Society of Antiquities and Cartographic Sources.

Keywords: *Odessa association of history and antiquities, military-historical researches, fortifications, defense structures, Bessarabia, Crimean peninsula.*

УДК 347.793(477)«189/191»

Т. В. Ковальчук

ПРАВОВИЙ СТАТУС СУДНОВИХ МЕХАНІКІВ МОРСЬКОГО ТОРГОВЕЛЬНОГО ФЛОТУ АЗОВО- ЧОРНОМОРСЬКОГО РЕГІОНУ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

У статті акцентується увага на проблемах врегулювання правового статусу механіків морських торговельних суден Приазов'я та Причорномор'я ХІХ - початку ХХ століть. Предметом детального вивчення стало «Высочайше утвержденное положение о механиках на мореходных судах торгового флота» 1903 р., що вперше законодавчо визнало наявність суднових механіків в структурі кадрового складу морських торговельних суден. Досліджується вплив нового законодавства на появу перших морських навчальних закладів, у яких здійснювалася підготовка кваліфікованих фахівців.

Ключові слова: *правовий статус, судновий механік, командний склад, морський торговельний флот.*

DOI 10.34079/2226-2830-2021-11-30-7-51-58

Постановка проблеми. Дана стаття розкриває проблеми кадрового складу екіпажів морських торговельних суден Азово-Чорноморського регіону. Нестримний розвиток внутрішньої та зовнішньої торгівлі в умовах нестачі професійних кадрів морського торговельного флоту підштовхував Російську імперію до правового врегулювання компетентностей суднових механіків на початку ХХ століття.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Джерельна база дослідження представлена нормативними документами, перш за все законодавчими актами загальнодержавного значення, присвячених торговельному мореплавству й опублікованих у «Полном собрании законов Российской империи» та статистичною документацією. Предметом детального вивчення стало «Высочайше утвержденное положение о механиках на мореходных судах